

Adam Warzecha

Uniwersytet Śląski

e-mail: adam@warzecha.katowice.pl

Krytyczna analiza dyskursu (KAD) w ujęciu Normana Fairclougha. Zarys problematyki

Abstract: The text presents the genesis, inspirations, basic assumptions, fields of interest and key concepts of the Critical Discourse Analysis (CDA) in the approach of its founder Norman Fairclough. CDA is a developing, in our country as well, method of discourse analysis, operating in a wide borderline between the humanities and social sciences. It emphasizes the social context of the language in use and its relations with the social reality. A methodological and interdisciplinary openness of this approach is an answer to multimodal, complex and often unclear phenomena and socio-cultural structures which contain interwoven themes from various areas and are beyond traditional disciplinary classifications. This area includes politics, religion, economy, media, promotional culture or entertainment. Therefore, CDA can be used in various heterogeneous research areas, also by interdisciplinary research teams made up of specialists from various areas of expertise.

Keywords: linguistics, sociolinguistics, communication theory, social communication, discourse, genre, style, Critical Discourse Analysis, CDA, Norman Fairclough

Streszczenie: Tekst przedstawia genezę, inspiracje, podstawowe założenia, pola zainteresowania, kluczowe pojęcia Krytycznej Analizy Dyskursu (w skrócie KAD) w ujęciu jej prekursora Normana Fairclougha. KAD to rozwijająca się, także u nas, metoda analizy dyskursu, poruszająca się na szerokim pograniczu nauk humanistycznych i społecznych. Akcentuje ona społeczny kontekst „języka w użyciu” i jego relacje z rzeczywistością społeczną. Metodologiczna i interdyscyplinarna otwartość tego podejścia stanowi odpowiedź na multimodalne, złożone i często nieprzejrzyste zjawiska i struktury społeczno-kulturowe, w których przeplatają się wątki pochodzące z różnych domen, a które wymykają się tradycyjnym dyscyplinarnym klasyfikacjom. Chodzi między innymi o życie polityczne, religię, gospodarkę, media, kulturę promocyjną czy przemysł rozrywkowy. Z tego względu KAD może być stosowana na różnych niejednorodnych terenach badawczych, w tym także przez interdyscyplinarne zespoły badawcze złożone ze specjalistów z różnych dziedzin.

Słowa kluczowe: językoznawstwo, socjolingwistyka, teoria komunikacji, komunikacja społeczna, dyskurs, gatunek, styl, Krytyczna Analiza Dyskursu, KAD, Norman Fairclough

Tekst przedstawia genezę, inspiracje, podstawowe założenia, pola zainteresowania, kluczowe pojęcia Krytycznej Analizy Dyskursu (w skrócie KAD) w ujęciu jej prekursora Normana Fairclougha. KAD to rozwijająca się, także u nas, choć jeszcze niezbyt dobrze znana, metoda analizy dyskursu, poruszająca się na szerokim pograniczu nauk humanistycznych i społecznych. Akcentuje ona społeczny kontekst „języka w użyciu” i jego relacje z rzeczy-

wistością społeczną. KAD korzysta z nowszych ujęć języka i wyrasta z badań nad dyskursem i ideologią rozpoczętych w II połowie XX wieku, jednak jej właściwe sformułowanie i rozwój nastąpiły na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Metodologiczna i interdyscyplinarna otwartość tego podejścia stanowi odpowiedź na multimodalne, złożone i często nieprzejrzyste zjawiska i struktury społeczno-kulturowe, z którymi mamy do czynienia na co dzień i w których przeplatają się wątki pochodzące z różnych domen, a które wymykają się tradycyjnym dyscyplinarnym klasyfikacjom. Chodzi między innymi o życie polityczne, religię, gospodarkę, media, kulturę promocyjną czy przemysł rozrywkowy. Z tego względu KAD może być stosowana na różnych niejednorodnych terenach badawczych, w tym także przez interdyscyplinarne zespoły badawcze złożone ze specjalistów z różnych dziedzin. Przedstawiona koncepcja KAD uwzględnia dynamikę zjawisk społecznych i językowych, i jest szczególnie przydatna w badaniu rekontekstualizacji dyskursów, czyli zjawiska polegającego między innymi na reprodukcji, rozprzestrzenianiu, przemianach i hegemonizacji różnych przejawów semiozy.

Inspiracje i geneza

Language and Power z 1989 roku uznaje się za pierwszą publikacją dotyczącą KAD (*Critical Discourse Analysis – CDA*)¹. Norman Fairclough, emerytowany dzisiaj profesor językoznawstwa Uniwersytetu w Lancaster w północno-zachodniej Anglii, poddał w niej szczegółowej analizie retorykę polityczną thatcheryzmu i reklamę, a także zaproponował syntezę metody językowej, przedmiotów analizy i politycznego zaangażowania, które stały się znakiem rozpoznawczym KAD. Podejście to interesuje przede wszystkim to, w jaki sposób poprzez język realizowana jest władza o charakterze politycznym, ale zainteresowanie tego nurtu reklamą, promocją i dyskursem medialnym wskazuje też na to, że pole to postrzegane jest szerzej, co znajduje odbicie w nazywaniu władzą symboliczną oddziaływania, które im towarzyszy. Ta wersja analizy dyskursu ujmuje „tekst” szeroko, włączywszy w to między innymi rozmowę, multimedia, znaki i wypowiedzi graficzne, a także innego rodzaju szeroko rozumianą ekspresję niewerbalną, w tym również „mowę ciała”. W polu zainteresowania Fairclougha pozostają zjawiska tak różne, jak badania lekarskie, artykuły prasowe i reklamy, polityczne przemówienia

¹ N. Fairclough, *Language and Power*, London 1989; O historii KAD zob. np. J. Blommaert, C. Bulcaen, *Critical Discourse Analysis*, „Annual Review of Anthropology” 2000, 29, s. 453–455.

radiowe Margaret Thatcher czy reklamy uczelni poszukujących kandydatów na stanowiska naukowe. Badania te wychodzą z założenia, że dyskurs jest elementem życia społecznego dialektycznie powiązanim z innymi jego elementami i może mieć na nie konstruktywny i transformatywny wpływ. Fairclough twierdzi też, że na wiele sposobów staje się on współcześnie coraz bardziej widocznym i znaczącym elementem życia społecznego. Coraz więcej istotnych, bieżących przemian społecznych jest inicjowanych i powodowanych zmianami w dyskursie. Analiza dyskursu, w tym także analiza językowa, może zatem w większym stopniu być wykorzystywana w badaniach społecznych, niż się to powszechnie uznaje, szczególnie w ramach interdyscyplinarnych projektów badawczych².

W ciągu trzech dekad od publikacji *Language and Power* KAD stała się najbardziej wpływową i widoczną odmianą analizy dyskursu. Oprócz Fairclougha wśród głównych teoretyków tego podejścia wymienia się przede wszystkim Ruth Wodak i Teuna A. van Dijk. Nurt ten wpisuje się w zjawisko o szerszym zasięgu, określane jako zwrot, podejście lub paradygmat krytyczny. Jako bezpośredniego prekursora KAD wymienia się „lingwistykę krytyczną” (*Critical Linguistics* – CL)³. Terminy te zresztą bywają niekiedy używane zamiennie⁴.

Na kształcie KAD zaważyły, w mniejszym lub większym stopniu, strukturalistyczne, hermeneutyczne i marksistowskie wątki teoretyczne i koncepcje dyskursu. Źródłem krytycznej postawy KAD jest z jednej strony między innymi „teoria krytyczna”, kojarzona ze szkołą frankfurcką i nazwiskiem Jürgena Habermasa, a z drugiej z pracami Michela Foucaulta. Od Habermasa przejęto przede wszystkim tezę, iż język może być wykorzystywany do własnych potrzeb przez grupy władzy, a od Foucaulta przekonanie, że dyskurs obejmuje również elementy niewerbalne, wśród nich także złożone uwarunkowania kontekstowe, a przede wszystkim zaś założenie, że dyskurs, pojmowany jako język w użyciu, stanowi rodzaj działania społecznego.

² Zob. N. Fairclough, *Critical discourse analysis in transdisciplinary research* [w:] *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, Methodology and Interdisciplinarity*, red. R. Wodak, P. Chilton, Amsterdam 2005, s. 53–70.

³ J. Blommaert, C. Bulcaen, *Critical Discourse Analysis*, dz. cyt., s. 447–466; N. Fairclough, A. Duszak, *Wstęp. Krytyczna analiza dyskursu – nowy obszar badawczy dla lingwistyki i nauk społecznych* [w:] *Krytyczna Analiza Dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, red. A. Duszak, N. Fairclough, Kraków 2008, s. 9.

⁴ Zob. N. Fairclough, *Critical linguistics/critical discourse analysis* [w:] *The Linguistics Encyclopedia. Second Edition*, K. Malmkjær, London–New York 2002, s. 102–107; R. Wodak, *Critical linguistics and critical discourse analysis* [w:] *Handbook of pragmatics: Manual*, red. J. Verschueren, J. Östman, Amsterdam 2006, <http://www.ling.lancs.ac.uk/staff/wodak/papers/06hbprag.pdf>, dostęp: 31.03.2009.

W konsekwencji powzięto przeświadczenie, że „istotę działania społecznego da się wyjaśnić, a nawet ujawnić za pomocą rozmaitych analiz językowych”⁵. Widać tu dwa kierunki zainteresowania: teorię władzy i ideologię oraz usiłowanie przewyciężenia determinizmu strukturalistycznego⁶. Szczególnie istotne są tu sformułowania – „porządku dyskursu” i „władzy-wiedzy” Michela Foucaulta, pojęcie „hegemonii” Antonia Gramsciego, a także koncepcja „ideologicznych aparatów państwa” i „interpelacji” Louisa Althussera⁷. Kilka słów o tych koncepcjach.

Foucaulta bardziej niż nauka, wypowiedzi i „czyste” dyskursy naukowe interesuje polityka, a właściwie to, w jaki sposób, poprzez wykluczenie i ograniczenie, oddziałuje ona na dyskurs, a poprzez niego na społeczeństwo, co przybiera postać połączonego stosunku „władzy-wiedzy”. Ujawnia się to jego zdaniem między innymi poprzez potężne procesy „biowładzy” i „woli wiedzy”⁸. „Biowładzę”, czyli eksplozję technik służących ujarzmieniu ciał i kontroli populacji, mającą zwiększyć ich użyteczność, wydajność i produktywność, analizuje Foucault w ramach układu powiązań władzy, wiedzy, seksualności i ciała, który nazywa „urządzeniem” (*dispositif*). Dalej dowodzi on, że „władza i wiedza wprost się ze sobą wiążą; że nie ma relacji władzy bez skorelowanego z nim pola wiedzy, ani też wiedzy, która nie zakłada i nie tworzy władzy”⁹. Chociaż Foucault bada dyskursy jako systemy ludzkich wypowiedzi, to odnosi je również do sfery społecznej i politycznej. Koncentruje się na obecności „sił reglamentujących wyłanianie się dyskursów, czyli jeszcze nie nazwaną, lecz obecną władzą-wiedzą określającą wyłanianie się wypowiedzi”¹⁰. Foucault dostrzega wreszcie wagę kontekstu, w ramach którego dokonywane jest badanie i zaangażowania samego badacza. W analizie dyskursu, oprócz elementów dyskursywnych, mieszczą się zatem także czynniki niedyskursywne (czyli zarówno „to, co wypowiedziane w języku”, jak i to, „co w języku niewypowiedziane”) i jego relacyjny, ale też histo-

⁵ Na temat źródeł podejścia krytycznego KAD zob. P. Chilton, *Brakujące ogniwo KAD: moduły, amalgamaty i instynkt krytyczny*, tłum. J. Piotrowski [w:] *Krytyczna Analiza Dyskursu*, dz. cyt., s. 62–64.

⁶ J. Blommaert, C. Bulcaen, *Critical Discourse Analysis*, dz. cyt., s. 451–452.

⁷ M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Warszawa 2002; M. Foucault, *Porządek dyskursu*, przeł. M. Kozłowski, Gdańsk 2002; M. Foucault, *Nadzorować i karać: narodziny więzienia*, tłum. T. Komendant, Warszawa 1993; A. Gramsci, *Pisma wybrane*, tłum. B. Sieroszevska, t. 1, Warszawa 1961; L. Althusser, *Ideologie i aparaty ideologiczne państwa*, przeł. J. Gajda, B. Poniowski, Warszawa 1983.

⁸ D. Howarth, *Dyskurs*, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Warszawa 2008, s. 82.

⁹ M. Foucault, *Nadzorować i karać*, dz. cyt., s. 34.

¹⁰ Por. Ł. Dominiak, *Problematyka seksualności w filozofii politycznej Michela Foucaulta*, „Dialogi Polityczne” 2007, nr 8, s. 278.

ryczny charakter. Badanie dyskursu może zatem dotyczyć tego, jak dyskursy oddziałują na rzeczywistość materialną (pozostając od niej niezależną), jak kształtują materialne ciała i formy, w jaki sposób konstytuują tożsamość jednostek, a także tego, jak przekształcają je w podmioty.

KAD skojarzyła te wątki z koncepcją hegemonii Antonia Gramsciego, który uznał, że oprócz przemocy i ideologicznego oszustwa grupy rządzącej w społeczeństwie muszą uzyskać przyzwolenie tych, którymi rządzą¹¹. Oznacza to ustanowienie autorytetu władzy i jej uprawomocnienie wobec społeczeństwa, wypracowanie nowej „woli zbiorowej” między innymi za pomocą różnego rodzaju relacji między rządzącymi i rządzonymi. Przyzwolenie to odbywa się głównie za pośrednictwem „społeczeństwa obywatelskiego”, na które składają się prywatne stowarzyszenia i instytucje (między innymi szkoły, kościoły, rodzina, przestrzeń kultury), które przeciwstawione są wąsko definiowanemu „społeczeństwu politycznemu”, czyli „państwu”.

Podobne napięcie widoczne jest w koncepcji Louisa Althussera. Rozróżnia on „aparaty represyjne” od „ideologicznych aparatów państwa”, które mniej więcej odpowiadają kategoriom Gramsciego, co stanowi uznanie przez niego wagi czynników ideologicznych i subiektywnych w reprodukowaniu społeczeństw kapitalistycznych¹². O ile aparaty represyjne (na przykład wojsko, policja, system prawny) działają zgodnie z regułą przemocy, o tyle aparaty ideologiczne (na przykład szkoły, instytucje religijne, rodzina, media, stowarzyszenia) działają zgodnie z regułą ideologii. Za pośrednictwem konkretnych typów organizacji i instytucji „materializują się” przekonania ideologiczne (ale też i dyskursy)¹³. Istotna z punktu widzenia teorii dyskursu jest też Althusserowska koncepcja podmiotowości. Nawiązuje ona do tezy Lacana, zgodnie z którą jednostka konstytuuje się jako podmiot przez utożsamienie się z odbiciem w lustrze¹⁴. W jej ramach wprowadza Althusser kategorię „interpelacji”, by opisać proces, w ramach którego jednostka rozpoznaje siebie jako podmiot: ideologia niejako „werbuję” lub „interpeluje” (pozywa) jednostki, żeby te stały się podmiotami. Stanowiąc zewnętrzny, całościowy, nieruchomy wizerunek, w którym się one rozpoznają, staje się tym samym źródłem ich tożsamości. Proces uzyskania tożsamości przez jednostkę, czyli upodmiotowienie, jest wytwarzany przez ideologię, ale jednocześnie również „wobec” ideologii¹⁵.

¹¹ A. Gramsci, *Pisma wybrane*, dz. cyt., s. 488, 493, 495, 608n.

¹² D. Howarth, *Dyskurs*, dz. cyt., s. 146.

¹³ Tamże, s. 147.

¹⁴ L. Althusser, *Ideologie i aparaty ideologiczne państwa*, dz. cyt., s. 99–100.

¹⁵ Tamże, s. 87–92.

Pola Zainteresowania KAD

KAD interesuje się przede wszystkim nierównościami społecznymi, które wynikają z różnic między ludźmi (między innymi takimi jak płeć, pochodzenie etniczne i środowiskowe, przynależność klasowa, religia, język, orientacja seksualna i inne). Uwydatniają to podejmowane w jej ramach zagadnienia asymetrii władzy, wyzysku, wykorzystania, manipulacji i strukturalnych nierówności. Oprócz analizy dyskursu politycznego i ekonomicznego, które stanowią naturalne środowisko tego nurtu, do głównych tematów, którymi interesuje się KAD, należą reklama, kultura promocyjna i język mediów¹⁶.

Wobec wielości podejść, rozbieżności i niejednoznaczności przedsięwzięć badawczych realizowanych w ramach KAD Norman Fairclough i Anna Duszak wskazali „teren wspólny” pola badawczego KAD. Posłużyli się w tym celu twierdzeniami, które ich zdaniem – jako swego rodzaju najszerszy wspólny margines – zostałyby zaakceptowane przez większość praktyków KAD¹⁷:

- 1) KAD zajmuje się procesami i problemami społecznymi.

KAD stanowi semiotyczny „punkt wejścia” w procesy społeczne, które są wewnętrznie ukonstytuowane jako dialektyczne relacje między różnymi elementami i momentami społecznymi, obejmującymi dyskurs i momenty niedyskursywne. KAD stanowi analizę relacji między elementami dyskursywnymi i niedyskursywnymi¹⁸. W szerszym znaczeniu KAD otwiera drogę do właściwego traktowania relacji między znaczeniem a materialnością.

- 2) Dyskurs jest kluczowym czynnikiem w społecznej konstrukcji życia społecznego.

Uzasadnieniem semiotycznego punktu wyjścia do badania procesów i problemów społecznych jest nie tylko to, że dyskurs stanowi ich nierozłączny element, ale i to, że dyskurs ma siłę sprawczą w konstruk-

¹⁶ J. Blommaert, C. Bulcaen, *Critical Discourse Analysis*, dz. cyt., s. 450–451.

¹⁷ N. Fairclough, A. Duszak, *Wstęp. Krytyczna analiza dyskursu – nowy obszar badawczy dla lingwistyki i nauk społecznych*, dz. cyt., s. 15–19; Jørgensen i Phillips wymieniają natomiast pięć cech wspólnych: 1) Charakter procesów i struktur społecznych i kulturalnych jest w części lingwistyczno-dyskursywny; 2) Dyskurs zarówno konstytuuje, jak i jest konstytuowany; 3) Użycie języka powinno być analizowane empirycznie w ramach jego kontekstu społecznego; 4) Dyskurs funkcjonuje ideologicznie; 5) Badanie krytyczne. Por. M. Jørgensen, L. Phillips, *Discourse Analysis as Theory and Method*, London–Thousand Oaks–New Delhi 2002, s. 60–64.

¹⁸ Por. N. Fairclough, A. Duszak, *Wstęp. Krytyczna analiza dyskursu – nowy obszar badawczy dla lingwistyki i nauk społecznych*, dz. cyt., s. 10.

acjach społecznych. Dyskursy mogą być operacjonalizowane w jednostkach i obiektach społecznych następująco:

- a) mogą być odgrywane jako sposoby działania i interakcji, podlegające instytucjonalizacji w instytucjach i organizacjach społecznych,
 - b) mogą być przyswajane jako elementy tożsamości przez aktorów społecznych indywidualnych i zbiorowych,
 - c) mogą materializować się w cechach świata fizycznego.
- 3) Dyskurs jest ważnym elementem relacji władzy.

Badania krytyczne poświęcają wiele uwagi nieznanym usprawiedliwieniu formom i relacjom władzy. Praktycy KAD są zgodni, że formy niesprawiedliwej władzy posiadają istotny wymiar dyskursywny, którym należy się zająć w adekwatnej analizie i krytyce.

- 4) Krytyczna analiza dyskursu zawiera element szczegółowej analizy treści.

Termin „tekst” użyty jest tutaj w najszerszym znaczeniu, obejmującym interakcje mówione, „multimodalne” teksty telewizji i internetu, a także teksty pisane i publikowane. Większość praktyków KAD postrzega siebie w roli łączników między procesami społecznymi a cechami tekstów.

Trzeba jednak przy tym zauważyć, że trudno mówić o KAD jako o jakiejś „szkole”, ani też podchodzić do niej jak do „totalnych i zamkniętych” teorii, takich jak na przykład generatywno-transformacyjna gramatyka Noaha Chomsky’ego czy lingwistyka systemowo-funkcjonalna Michaela Hallidaya. Jak zauważa Ruth Wodak „KAD nigdy nie miała i nie chce mieć wizerunku «sektory»”¹⁹. Ten program badawczy ewoluował na przestrzeni ostatnich 30 lat. Jego otwartość i elastyczność powoduje, że nawet definicje terminów tak podstawowych, jak „dyskurs”, „krytyczny”, „władza”, mogą się różnić²⁰. Z tego względu jakiegokolwiek zastosowania, odniesienia czy krytyka KAD powinny precyzyjnie określać, do którego z badaczy, albo nawet, do którego konkretnego okresu ich pracy czy nawet badania się odnoszą. W związku z tym nie od rzeczy w tym miejscu będzie zaznaczyć, że w dalszym ciągu oprę się zasadniczo na dwóch tekstach Fairclougha: pracy *Textual Analysis*

¹⁹ R. Wodak, *Critical linguistics and critical discourse analysis*, dz. cyt., s. 2.

²⁰ W przypadku określenia „dyskurs” w ramach badań prowadzonych w Niemczech i Europie Środkowej rozróżnia się pomiędzy „tekstem” a „dyskursem” w nawiązaniu do tradycji lingwistyki tekstu, a także retoryki. Z kolei w pracach angielskojęzycznych „dyskurs” często oznacza zarówno teksty pisane, jak i mówione. Inni badacze rozróżniają pomiędzy różnymi poziomami abstrakcji: Lemke na przykład definiuje „tekst” jako konkretną realizację abstrakcyjnych form wiedzy („dyskursu”), zatem należy bardziej do podejścia Foucault. Por. tamże, s. 3.

for Social Research (2003) i artykule *Critical Discourse Analysis* (2005)²¹. Przedstawiona w nich wersja analizy krytycznej uznawana jest za najbardziej rozwiniętą teorię i metodę badania komunikacji, kultury i społeczeństwa reprezentowaną w ramach „ruchu” KAD²².

To doprecyzowanie jest też i o tyle istotne, że Fairclough kilkakrotnie redefiniował pierwotną wersję swojej krytycznej analizy dyskursu. Już w 1995 roku stwierdził mianowicie, że KAD przeszła już pierwszą młodość i wchodzi w okres dojrzewania, o którym pisze jako o momencie pewnej konsolidacji, myślenia zbiorowego, które mają posłużyć lepszej koherencji KAD, jej bazy teoretycznej, metod analizy i relacjom z pogranicznymi obszarami studiów (w tym z lingwistyką, socjolingwistyką, socjologią i innymi naukami społecznymi)²³. W 1997 roku Bloome i Talkwater zauważyli różnice ujmowania KAD w czterech analizowanych przez nich pracach Fairclougha²⁴. Reasumując: *Language and Power* z 1989 roku stanowi zachętę do krytycznych studiów nad dyskursem i określa krytyczną świadomość językową. *Critical Language Awareness* z roku 1992 dostarcza już natomiast pewnych założeń teoretycznych, wprowadza rozróżnienie pomiędzy teorią i praktyką, ale też różnicuje akcenty w tej wersji KAD i krytycznej świadomości językowej²⁵. Wydana również w 1992 roku *Discourse and Social Change* to z kolei wyrafinowana teoretyczna rozprawa, która uwydatnia zarówno intelektualne umiejscowienie KAD pomiędzy teoriami społecznymi i lingwistycznymi, jak i związek pomiędzy teorią i metodą w ramach tego nurtu. Zauważalny jest też tutaj pewien zwrot – od zagadnień władzy i społecznej reprodukcji ku dyskursywnym aspektom przemian społecznych. Zresztą i Fairclough stwierdza, że pomiędzy publikacją *Language and Power* w 1989 roku, a *Analyzing Discourse: Textual Analysis for Social Research* w 2003 jego prace do pewnego stopnia uległy zmianom w zakresie teorii, metodologii i typu podejmowanych badań²⁶. Od tego momentu jego zainteresowania badawcze skupiają się na aspekcie dyskursywnym w procesach zachodzących w toku przemian społecznych²⁷.

²¹ Będą to głównie: N. Fairclough, *Analyzing Discourse: Textual analysis for social research*, London 2003, a także zwięzły tekst N. Fairclough, *Critical discourse analysis*, „Marges Linguistiques” 2005, nr 9, s. 76–94.

²² M. Jørgensen, L. Phillips, *Discourse Analysis as Theory and Method*, dz. cyt., s. 60.

²³ N. Fairclough, *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, London 1995, s. 20.

²⁴ D. Bloome, S. Talwalkar, *Critical Discourse Analysis and the Study of Reading and Writing*, „Reading Research Quarterly” 1997, nr 32(1), s. 108.

²⁵ N. Fairclough, *Critical Language Awareness*, London 1992.

²⁶ Tenże, *Analyzing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, London 2003.

²⁷ Tenże, *Critical discourse analysis*, dz. cyt., s. 76–94.

Krytyczna Analiza Dyskursu w ujęciu Normana Fairclougha

Analizując dyskurs, Fairclough rozpatruje relacje pomiędzy tekstami, zdarzeniami, praktykami i strukturami społecznymi i odwołuje się do nurtu w filozofii nauki określanego jako realizm krytyczny²⁸. W odróżnieniu od widocznego na przykład u Derridy determinizmu strukturalistycznego uznaje on autonomię rzeczywistości społecznej (świata materialnego, uczestników dyskursu) i nie redukuje jej do dyskursu, który pojmuje dialektycznie – jako konstytuujący (rzeczywistość społeczną) i konstytuowany (przez tę rzeczywistość). Relacje pomiędzy praktykami dyskursywnymi i praktykami społecznymi ujmuje ponadto jako złożone i podlegające zmianom w czasie²⁹. KAD stanowi dla Fairclougha formę „jakościowej” analizy społecznej, która koncentruje się na wybranych cechach próbek badanego materiału, w której kładzie on główny nacisk na analizę gramatyczną i semantyczną, uznając, że może być to szczególnie przydatne w badaniach społecznych³⁰.

Zarysowane wcześniej w tym tekście koncepcje, teorie i pojęcia („porządku dyskursu” i „władzy-wiedzy” Michela Foucaulta, pojęcia „hegemonii” Antonia Gramsciego i koncepcje „aparatów państwa ideologicznego” i „interpelacji” Louisa Althussera) zostały przez Fairclougha przetłumaczone na język lingwistyki i rzutowane na elementy dyskursu i wzorce komunikacyjne w celu uzasadnienia relacji między praktyką językową i strukturą społeczną, a także dostarczenia lingwistycznie ugruntowanych wyjaśnień zmian zachodzących w ramach tych relacji. Fairclough posłużył się w tym celu pracami takich językoznawców i teoretyków literatury, jak między innymi Michaił Bachtin (koncepcje dialogiczności i polifoniczności), Michael Halliday (lingwistyka systemowo-funkcjonalna, a szczególnie relacja pomiędzy językiem i innymi elementami i aspektami życia społecznego), George Lakoff (metafora pojęciowa) czy Michel Pêcheux³¹. W drugim jego kierunku zainteresowań, który można określić jako usiłowanie przewyciężenia determinizmu strukturalistycznego, inspiracje czerpał z teorii strukturacji Anthony’ego Giddensa³². Teoria ta posłużyła jako teoretyczne tło do pod-

²⁸ Tenże, *Analysing Discourse*, dz. cyt., s. 14.

²⁹ Inaczej od tych podejść w ramach KAD, które zakładają większy stopień ich stabilności. Por. M. Jørgensen, L. Phillips, *Discourse Analysis as Theory and Method*, dz. cyt., s. 66.

³⁰ N. Fairclough, *Analysing Discourse*, dz. cyt., s. 6.

³¹ D. Bloome, S. Talwalkar, *Critical Discourse Analysis and the Study of Reading and Writing*, dz. cyt., s. 105; M. Bakhtin, *The dialogical imagination*, Austin 1981; M. Bakhtin, *Speech genres and other late essays*, Austin 1986; M. Halliday, *Language as a social semiotic*, London 1978; G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago 1980; M. Pêcheux, *Language, semantics and ideology*, London 1992.

³² A. Giddens, *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge, UK 1984.

stawowego twierdzenia KAD, że zdarzenia językowo-komunikacyjne mogą kształtować większe procesy i struktury społeczne (i *vice versa*)³³. Relacje pomiędzy działaniami semiotycznymi i procesami społecznymi często wyjaśniane są przez Fairclougha przy użyciu pojęć Pierre'a Bourdieu (przemoc symboliczna, *habitus*, pole) oraz twierdzeń Jürgena Habermasa³⁴.

Fairclough inspirację swojej koncepcji kontekstu zaczerpnął z Bachtinowskiej „dialogiczności”, czyli przeświadczenia o intertekstualności dyskursów, ich rozmaitych bezpośrednich i pośrednich powiązaniach z innymi dyskursami i tego, że nie mogą być one zrozumiałe inaczej, jak tylko w odniesieniu do innych dyskursów³⁵. Dzięki temu sytuują się one w gęstej sieci pojęć społecznych, politycznych i kulturalnych³⁶. Wiążące się z tym pojęcie „polifoniczności” (wielogłosowości, heteroglosji) zostało natomiast przez Fairclougha wplecione w jego koncepcję walki między dyskursami o dominację, wpływy, czyli hegemonię³⁷.

Obraz tego, w jaki sposób Fairclough analizuje dyskurs, a poprzez niego społeczną rzeczywistość, najlepiej ilustruje miejsce i rola w jego koncepcji praktyki społecznej. Dlatego też wymaga to przedstawienia zarówno jej, jak i wypracowanej przez niego koncepcji porządku dyskursu, a także tworzących go kategorii gatunków, dyskursów i stylów, które bardzo odbiegają od tradycyjnych ujęć językoznawczych. Omówienia wymagają też trzy sposoby operacjonalizacji semiozy, a mianowicie przedstawianie (*enacting*), wszczepianie (*inculcating*) i materializację (*materializing*), a także kategoria dyskursu węzłowego (*nodal discourse*).

Praktyka społeczna

Fairclough uważa, że język, albo też semioza, to nieredukowalny składnik wszystkich procesów społecznych. Ramę tego ujęcia stanowi realistyczna ontologia społeczna. Fairclough za teoretykami społecznymi Bourdieu, Wac-

³³ W odróżnieniu od poststrukturalizmu KAD utrzymuje, że dyskurs nie tylko konstytuuje, ale także jest konstytuowany przez te procesy i struktury. Por. M. Jørgensen, L. Phillips, *Discourse Analysis as Theory and Method*, dz. cyt., s. 65.

³⁴ P. Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, Cambridge, UK 1991; J. Habermas, *Teoria działania komunikacyjnego*, t. 1: *Racjonalność działania a racjonalność społeczna*, tłum. A.M. Kaniowski, przekład przejrzał M. Siemek, Warszawa 1999; J. Habermas, *Teoria działania komunikacyjnego*, t. 2: *Przyczynek do krytyki rozumu funkcjonalnego*, tłum. A.M. Kaniowski, M. Siemek, Warszawa 2002.

³⁵ Por. M. Bakhtin, *Speech genres and other late essays*, dz. cyt., s. 21.

³⁶ <http://www.history.ac.uk/1807commemorated/media/methods/critical.html>, dostęp: 31.03.2009.

³⁷ M. Bakhtin, *Problems of Dostoevsky's Poetics*, („Theory and History of Literature”, Vol. 8), red. i tłum. C. Emerson, Manchester 1984, <http://www.history.ac.uk/1807commemorated/media/methods/critical.html>, dostęp: 31.03.2009.

quantem i Bhaskarem traktuje (bardziej trwałe) struktury społeczne, a także (mniej trwałe) zdarzenia społeczne jako części rzeczywistości społecznej³⁸. Spójność i równowaga między nimi zależy od kategorii pośredniczących, które Fairclough nazywa praktykami społecznymi (*social practice*). Języki (i inne równorzędne systemy semiotyczne) są pojmowane przez niego jako szczególne typy struktur społecznych. Ujmując rzecz schematycznie, każdemu poziomowi (encji) w rzeczywistości społecznej odpowiada inny wymiar semiotyczny³⁹:

- struktury społeczne – językom,
- praktyki społeczne – porządkom dyskursu,
- zdarzenia społeczne – tekstom.

Umieszczenie w centrum tej koncepcji pojęcia „praktyki społecznej” (*social practice*) ma zapewnić uwzględnienie oscylacji pomiędzy perspektywą struktury społecznej a perspektywą społecznego działania i działalności. Obie te perspektywy Fairclough uważa za niezbędne w badaniach społecznych i analizie. Praktyki społeczne ujmuje jako bardziej lub mniej ustabilizowane i trwałe formy aktywności społecznej, które są artykułowane razem w celu konstytuowania rozmaitych społecznych pól, instytucji i organizacji (*social fields, institution and organisation*)⁴⁰. Są to kategorie pośredniczące, od których zależy utrzymanie równowagi między strukturami społecznymi i zdarzeniami społecznymi (*social structures and social events*), przy czym zdarzenia społeczne nie są w prosty lub bezpośredni sposób rezultatami abstrakcyjnych struktur społecznych. Pośredniczą między nimi właśnie praktyki społeczne⁴¹.

Struktury społeczne, takie jak na przykład struktura ekonomiczna, klasa społeczna, pokrewieństwo czy język to encje bardzo abstrakcyjne, które można uznać jako swego rodzaju potencjalne zestawy możliwości. Relacja między tym, co strukturalnie możliwe, a tym, co się właściwie dzieje, czyli pomiędzy strukturami a zdarzeniami jest bardzo złożona i zapośredniczona w mediujących między nimi encjach organizacyjnych – praktykach społecznych. Można je rozumieć jako sposoby kontroli wyboru pewnych strukturalnych możliwości (i wyłączenia innych), a także swego rodzaju „społeczną pamięć”, w której te wybory w różnych dziedzinach życia społecznego są za-

³⁸ P. Bourdieu, L. Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, Cambridge 1992; R. Bhaskar, *Scientific Realism and Human Emancipation*, London 1986.

³⁹ „Social structures: languages || Social practices: orders of discourse || Social events: texts”, N. Fairclough, *Analysing Discourse*, dz. cyt., s. 24.

⁴⁰ R. Bhaskar, dz. cyt.; P. Bourdieu, L. Wacquant, dz. cyt.

⁴¹ N. Fairclough, *Analysing Discourse*, dz. cyt., s. 23.

pisywane. Praktyki te, to na przykład sposób prowadzenia zajęć szkolnych, zarządzania instytucjami oświatowymi, prowadzenia badania (wywiadu) lekarskiego, format wiadomości telewizyjnych (newsów), sposób głoszenia kazań, prowadzenia urzędowej i prywatnej korespondencji itp.⁴² Tak określone praktyki społeczne mogą zawierać następujące elementy⁴³:

- 1) działalność,
- 2) relacje społeczne,
- 3) obiekty i instrumenty,
- 4) czas i miejsce,
- 5) przedmioty społeczne, z przekonaniami, wiedzą, wartościami etc.,
- 6) semiozę.

Elementy te są dialektycznie powiązane. Można powiedzieć, że są różnymi, ale nie odrębnymi, całkowicie oddzielnymi, elementami. To znaczy w takim w sensie, że każdy „uwewnętrznia” inne, nie dając się jednocześnie do nich zredukować. Krytyczna Analiza Dyskursu w tym ujęciu jest analizą relacji dialektycznych zachodzących pomiędzy semiozą (włączając w to nie tylko język, ale także inne formy semiozy na przykład język ciała lub obrazy czy też znaki wizualne) a innymi elementami praktyk społecznych.

W związku z tym ustanawianie zdarzeń społecznych następuje poprzez skrzyżowanie dwóch sił przyczynowych – pochodzących z praktyk społecznych (i poprzez nie ze struktur społecznych) oraz aktorów społecznych (*social agents*). Fairclough (inaczej niż w poststrukturalistycznej koncepcji Derridy, dla którego świat i człowiek są jedynie wytworem struktur, które

⁴² We wcześniejszym artykule tego autora pojawia się następujące ujęcie: „Przez «praktykę społeczną» rozumiem względnie ustabilizowaną formę aktywności społecznej (przykładami mogą być nauczanie w klasach, wiadomość telewizyjna (news), rodzinne posiłki, badania lekarskie). Każda praktyka stanowi artykulację rozmaitych elementów społecznych wewnątrz względnie stabilnego układu, zawsze zawierającego dyskurs”. Natomiast „życie społeczne może być postrzegane jako sprzężone sieci różnego rodzaju praktyk społecznych (ekonomicznych, politycznych, kulturalnych, rodzinnych etc.)” (“Critical Discourse Analysis (...) is based upon a view of semiosis as an irreducible element of all material social processes (...). We can see social life as interconnected networks of social practices of diverse sorts (economic, political, cultural, family etc). The reason for centering the concept of ‘social practice’ is that it allows an oscillation between the perspective of social structure and the perspective of social action and agency – both necessary perspectives in social research and analysis (...). By ‘social practice’ I mean a relatively stabilised form of social activity (examples would be classroom teaching, television news, family meals, medical consultations). Every practice is an articulation of diverse social elements within a relatively stable configuration, always including discourse”). N. Fairclough, *The Dialectics of Discourse*, „Textus” 2001, nr 14 (2), s. 231.

⁴³ „Activities | Social relations | Objects and instruments | Time and place | Social subjects, with beliefs, knowledge, values etc. | Semiosis”. Zob. N. Fairclough, *Critical discourse analysis*, dz. cyt., s. 77.

pozostają wobec nich uprzednie i przez które wyłącznie są kształtowani⁴⁴) uważa, że aktorów społecznych nie da się zredukować jedynie do praktyk i/lub struktur społecznych. Dlatego też „wytwarzanie” zdarzeń następuje w sposób przygodny albo określony, ale zależny od społecznych struktur i praktyk. Teksty (*texts*) w sensie szerszym są elementami semiotycznymi zdarzeń społecznych wytwarzanymi przez aktorów społecznych. Czerpią oni ze struktur społecznych (w tym z języków) i praktyk (w tym z porządków dyskursu), aktywnie jednak pracując te „zasoby”, wytwarzając z nich raczej potencjalnie nowatorskie teksty, niż tylko dokonując ich instancjalizacji. W sposób dowolny dokonują oni ich teksturyzacji (*texturize*), regulują relacje między elementami tekstów i w procesie tym nie ma prostej mechanicznej przyczynowości czy też przewidywalnej regularności⁴⁵.

Struktura semiozy

Semioza, jako ostatni z elementów przedstawionego modelu praktyki społecznej we wcześniejszych pracach określany był przez Fairclough jako dyskurs⁴⁶. Jak wiadomo, termin ten używany jest na wiele sposobów nie tylko na szerokim polu analizy dyskursu, ale także w życiu społecznym. Dwa z nich mają jego zdaniem szczególne znaczenie. Przede wszystkim „dyskurs” w sensie abstrakcyjnym: jako kategoria, która wskazuje zasadniczo elementy semiotyczne (w odróżnieniu od i w relacji do innych, niesemiotycznych elementów) życia społecznego, tj. język, ale też widoczna semioza, „język ciała” itp. Fairclough woli – jak pisał w 2004 roku – używać jednak w tym znaczeniu terminu „semioza”, aby uniknąć dosyć powszechnego mylenia tego znaczenia „dyskursu” z drugim. A mianowicie z „dyskursem” ujmowanym jako rzeczownik policzalny: jako kategoria oznaczania poszczególnych sposobów reprezentowania określonych aspektów życia społecznego.

⁴⁴ D. Howarth, *Dyskurs*, dz. cyt., s. 75.

⁴⁵ N. Fairclough, *Analysing Discourse*, dz. cyt., s. 22.

⁴⁶ W *The Dialectics of Discourse* przedstawił układ zawierający: działalność | przedmioty i ich społeczne relacje | instrumenty | obiekty | czas i miejsce | formy świadomości | wartości | dyskurs („Activities | Subjects and their social relations | Instruments | Objects | Time and place | Forms of consciousness | Values | Discourse). These elements are dialectically related (...). That is to say, they are different elements but not discrete, fully separate, elements. There is a sense in which each ‘internalizes’ the others without being reducible to them. CDA is analysis of the dialectical relationships between discourse (including language but also other forms of semiosis, e.g. body language or visual images) and other elements of social practices”. Por. N. Fairclough, *The Dialectics of Discourse*, dz. cyt., s. 23. Natomiast w *Analysing Discourse: działanie i współdziałanie | relacje społeczne | osoby (z przekonaniami, nastawieniami, historiami etc.) | świat materialny | dyskurs: „Action and interaction | Social relations | Persons (with beliefs, attitudes, histories etc.) | The material world | Discourse”*. N. Fairclough, *Analysing Discourse*, dz. cyt., s. 25.

Na przykład przyjęło się rozróżniać różne dyskursy polityczne, które reprezentują rozmaicie problemy nierówności, niepełnosprawności, ubóstwa czy „wykluczenia społecznego”. Kategoria „dyskursu” w tym drugim znaczeniu jest definiowana poprzez jej relację do i w odróżnieniu od dwóch innych kategorii „gatunku” (*genre*) i „stylu” (*style*)⁴⁷.

Tak określona semioza występuje w praktykach społecznych zasadniczo na trzy sposoby:

- 1) jako część społecznej aktywności, część (współ)działania (*[inter]action*) – na przykład częścią wykonywanej pracy (na przykład sprzedawcy, księdza, katechety, urzędnika, polityka, rzecznika prasowego) jest używanie języka,
- 2) w reprezentacjach (*representations*) – aktorzy społeczni działają w ramach organizacji, wytwarzając reprezentacje innych praktyk, jak również „zwrotnie” reprezentacje ich własnych praktyk, które inni aktorzy społeczni będą reprezentować odmiennie w zależności od tego, jak są usytuowani w organizacji – może to dotyczyć na przykład projektu wdrożenia w firmie handlowej sprzedaży internetowej: jest ona przedstawiana na przykład w formie prezentacji dla szefów poszczególnych działów w przedsiębiorstwie; część z nich stanowią studia przypadku z innych firm; lider projektu tworzy ponadto „zwrotne” reprezentacje (autoreprezentacje), dzieląc się własnymi doświadczeniami zdobytymi w poprzednich miejscach pracy; reprezentacje te będą potem odmiennie (pod innym nieco kątem) przekazywane dalej pracownikom na przykład działu IT, a inaczej pracownikom działu sprzedaży czy promocji,
- 3) w sposobach bycia (*ways of being*), w ustanowieniu, określeniu tożsamości (*the constitution of identities*) – na przykład przywódcy politycznego czy religijnego, przełożonego wspólnoty kościelnej, rzecznika prasowego, które są częściowo semiotycznie konstytuowanym sposobem bycia.

⁴⁷ Por. N. Fairclough, *Critical discourse analysis*, dz. cyt., s. 77; N. Fairclough, R. Jessop, A. Sayer, *Critical realism and semiosis [w:] Realism Discourse and Deconstruction*, red. J. Joseph, J. Roberts, London 2004, s. 40; N. Fairclough, *Analysing Discourse*, dz. cyt., s. 26; Jørgensen i Phillips (2002) wymieniają trzy znaczenia, w których Fairclough używa pojęcia dyskursu: 1) najbardziej abstrakcyjnym – użycie języka jako praktyka społeczna (*language use as social practice*), 2) rodzaj języka używanego w konkretnej dziedzinie (*kind of language used within a specific field*), 3) najbardziej konkretnym, dyskurs używany jako rzeczownik policzalny – sposób mówienia, który nadaje znaczenie doświadczeniu z określonej perspektywy (*a way of speaking which gives meaning to experiences from a particular perspective*). M. Jørgensen, L. Phillips, *Discourse Analysis as Theory and Method*, dz. cyt., s. 66–67.

Analizując natomiast te elementy rzeczywistości społecznej w kategoriach porządku dyskursu:

- 1) Semioza jako część społecznej aktywności konstryuuje „gatunki” (*genres*). Gatunki są w aspekcie semiotycznym różnymi sposobami (współ)działania. Ich przykładami są różne formy spotkań, rozmów, artykuły, komunikaty (na przykład spowiedź, msza, informacja prasowa, briefing, zbiórka pieniędzy, kampania promocyjna, pielgrzymka, marsz, pikietą itp.).
- 2) Semioza w reprezentacji i autoreprezentacji praktyk społecznych konstryuuje „dyskursy”. Dyskursy stanowią rozmaite reprezentacje życia społecznego. Na przykład życie osób ubogich, niepełnosprawnych i chorych jest reprezentowane przez poprzez różne dyskursy w społecznej praktyce rządu, polityce, medycynie, naukach społecznych i nauce Kościoła, jak również poprzez różne dyskursy występujące w każdej z tych praktyk, które odpowiadają różnym pozycjom aktorów społecznych.
- 3) Wreszcie semioza jako część sposobu bycia konstryuuje „style” – na przykład style sprzedawców, menedżerów, prezesów albo przywódców politycznych i religijnych.

Tabela 1. Artykulacja semiozy w ramach praktyki społecznej i porządku dyskursu

	Praktyka społeczna	Porządek dyskursu
Semioza	Jako część działań społecznych, część (współ)działania	Jako część społecznej aktywności konstytuuje „gatunki”
	W reprezentacjach (własnych i innych praktyk społecznych)	W reprezentacji i autoreprezentacji praktyk społecznych konstytuuje „dyskursy”
	W sposobach bycia, ustanawianiu tożsamości	Jako część sposobu bycia konstytuuje „style”

Źródło: opracowanie własne na podstawie N. Fairclough, *Critical discourse analysis*, „Marges Linguistiques” 2005, nr 9, s. 77–80.

Zarówno pojęcie „gatunku” (*genre*), które pojawia się i jest rozwijane w różnych dyscyplinach (szczególnie w badaniach medioznawczych czy filmoznawczych), jak i „dyskursu” (wywołane przez Foucault), które zyskują w badaniach społecznych coraz większe znaczenie mogą, zdaniem Fairclough, pełnić funkcję „mostów” pomiędzy różnymi dyscyplinami i teoriami, a mianowicie ze względu na to, iż koncentrują się na dialogu, w ramach którego poglądy jednej dziedziny mogą być wykorzystywane w rozwoju drugiej⁴⁸.

Porządek dyskursu

Termin „porządek dyskursu” (*order of discourse*) pochodzący od Michela Foucault, został przez Fairclougha w jego wersji KAD zrekontekstualizowany. Używany jest on mianowicie w odniesieniu do wymiaru semiotycznego (semiozy) artykułowanych sieci praktyk społecznych (na przykład domena polityki jest częściowo stanowiona jako porządek dyskursu, zatem odnosi się również do danych organizacji rządowych, oświatowych czy biznesowych)⁴⁹.

⁴⁸ N. Fairclough, *Analysing Discourse*, dz. cyt., s. 26.

⁴⁹ Tamże, s. 24.

Semiotyczny aspekt sfery społecznej, instytucji albo organizacji stanowi „porządek dyskursu”, szczególną artykulację rozmaitych gatunków, dyskursów i stylów. Na wyższym poziomie analizy częścią analizy relacji pomiędzy różnymi sferami społecznymi, instytucjami i organizacjami (albo ich typami) jest analiza relacji pomiędzy różnymi porządkami dyskursu (na przykład politycznych i medialnych). Porządek dyskursu można zatem widzieć jako proces społecznego strukturyzowania semiotycznej różnorodności – społecznego porządkowania relacji pomiędzy różnymi sposobami wytwarzania znaczenia, tj. różnymi dyskursami, gatunkami i stylami. Dostrzegalne w tym procesie jest to, że zazwyczaj jeden aspekt tego porządkowania jest dominujący – pewne sposoby wytwarzania znaczenia dominują albo przewodzą w określonym porządku dyskursu, inne natomiast są marginalizowane albo traktowane jako opozycyjne czy też „alternatywne”.

Na przykład spośród wielu sposobów prowadzenia badania lekarskiego, wygłaszania kazania lub wykładu lub referatu jeden może być dominujący, ale funkcjonują też różne inne sposoby ich prowadzenia, które mogą być przyjęte albo stosowane w większym lub mniejszym stopniu równoległe bądź w opozycji do dominującego sposobu. Dominujący sposób realizowania tych praktyk społecznych może na przykład wciąż utrzymywać społeczny dystans pomiędzy lekarzami i pacjentami, nauczycielami i uczniami, kaznodzieją i wiernymi, wykładowcą i studentami, a autorytet lekarza, nauczyciela (także akademickiego) i duchownego przeważa w tym sposobie interakcji. W innych sposobach realizowania tych praktyk, które możemy nazwać bardziej egalitarnymi, prowadzący starają się skrócić dystans i niejako sami ograniczają swój autorytet. W analizowaniu porządków dyskursu można wykorzystać też polityczne pojęcie „hegemonii”. Określonego rodzaju porządek dyskursu (konkretne społeczne ustrukturyzowanie semiotycznych różnorodności) może stać się dominującym i nie dopuszczać bądź tłumić inne porządki. Tego rodzaju hegemonia w większym lub mniejszym stopniu pozostaje jednak otwarta na kontestację. Porządek dyskursu w tym ujęciu nie jest systemem zamkniętym albo sztywnym, ale raczej otwartym, podatnym na zmiany, na to, co może się wydarzyć się w ramach rozmaitych form współdziałania.

Analiza interdyskursywna

Głównymi typami znaczeń wytwarzanych na poziomie zdarzeń społecznych (tekstów) są działanie, reprezentacja, utożsamianie (*action, represen-*

tation, identification)⁵⁰. Koresponduje to ze strukturą semiozy na poziomie praktyk społecznych (porządków dyskursu). Interdyskursywny charakter tekstu (rozumianego jako szczególny miks gatunków, dyskursów i stylów) realizowany jest w semantycznych, gramatycznych i leksykalnych (słownych) cechach na różnych poziomach jego organizacji. Gatunki są realizowane w działaniowych znaczeniach i formach tekstu, dyskursy w znaczeniach i formach reprezentacyjnych, a style w znaczeniach i formach utożsamieniowych⁵¹. Można powiedzieć, że działanie, reprezentowanie i utożsamianie stanowią trzy główne typy znaczenia tekstu, co odpowiada relacjom tekstu do zdarzenia, do szerszego świata fizycznego i społecznego, a także do osób włączonych w to zdarzenie⁵². Kategorie te są wyznaczane i wiązane na poziomie praktyk społecznych (jako elementy porządku dyskursu). Interdyskursywna analiza tekstów pozwala na określenie tego, jak gatunki, dyskursy i style (porządek dyskursu) są w nich artykułowane razem.

Na poziomie zdarzeń społecznych teksty są formułowane tak, aby powodować hybrydyzację albo „miksowanie” kategorii. Tekst może być hybrydą w odniesieniu do gatunków, dyskursów i/lub stylów. Na przykład „urynkowanie” edukacji na poziomie akademickim jest częściowo sprawą tekstów, które „miksują” gatunki i style, a także w sposób bardziej oczywisty przenikania czy wręcz hegemonizacji dyskursu edukacyjnego (akademickiego) przez dyskurs rynkowy (ekonomiczny). Z kolei na przykład rekontekstualizacja *public relations* w Kościele bardziej polega na „nieświadomym” miksowaniu gatunków i stylów niż na „świadomej” akomodacji tej semiozy i „planowym” przenikaniu dyskursów religijnego i *public relations*. Analiza tekstów zawiera także analizę językową i semiotyczną między innymi obrazów wizualnych (na przykład dobór i kompozycja elementów graficznych na okładce pisma, na plakacie, w reklamie itp., w celu uzyskania określonego efektu perswazyjnego, znaczenia). Współczesne teksty są w sposób charakterystyczny coraz bardziej multimodalne. Informacja na ten sam temat dociera do odbiorcy za pośrednictwem różnych mediów, w odmiennych kontekstach, które kształtują ją nie tylko formalnie, „dopasowując” do charakteru danego medium, ale także dokonując wyborów treściowych. Taki miks może wyglądać na przykład tak: kilka różnych tytułów z gazet widzianych gdzieś na witrynie kiosku, podchwyczone fragmenty fraz z przypadkowych serwisów internetowych, fragment pierwszego akapitu tekstu z Onet.pl czytany na

⁵⁰ „Major types of text meaning: || Action || Representation || Identification”. Zob. tamże, s. 27.

⁵¹ Tamże, s. 67.

⁵² Tamże, s. 27.

smartfonie lub tablecie, tekst na ten sam temat czytany z gazeta.pl na ekranie komputera, fragment radiowego serwisu informacyjnego w Trójce, news w Teleekspresie, opinie i komentarze pod tekstem na niezależnym forum dyskusyjnym, zasłyszany fragment rozmowy w tramwaju, wstępny akapit z komentarza publicystycznego w gazecie, w telewizji, radiu itd.

Analiza interdyskursywna jest centralną i wyróżniającą cechą w prezentowanej wersji KAD. Pozwala ona na włączenie elementów wielowymiarowego „kontekstu” w analizę tekstów, co dokonuje się przez ukazanie relacji między określonymi przygodnymi zdarzeniami i trwalszymi od nich praktykami społecznymi. W szerszej skali uchwycenie innowacji i zmian w tekstach oznacza powiązanie językowych i semiotycznych właściwości tekstów z procesami przemian społecznych.

Przemiany społeczne obejmują praktyki społeczne i ich sieci. To, jak są artykułowane razem, konstytuując pola społeczne, instytucje i organizacje, a także relacje między nimi. Przemiany te obejmują też zmiany w porządkach dyskursu i relacjach między nimi (a także w gatunkach, dyskursach, stylach i relacjach między nimi). Ponadto, zgodnie z obserwacjami, zmiany w semiozie (porządkach dyskursu) poprzedzają procesy przemian społecznych. W aspekcie prowadzonych przez siebie badań nad przemianami społecznymi, w tym nad globalizacją, Fairclough stwierdził, że wytworzenie nowej sieci gatunków (czyli sposobów działania i współdziałania między ludźmi), w tym przypadku zróżnicowanych form „spotkań” i zdalnej wymiany informacji stało się warunkiem wstępnym dla „globalizacji”, jeśli rozumieć ją jako między innymi zwiększenie możliwości „działania na odległość” i „rozciągnięcie” w przestrzeni relacji władzy⁵³. Także w wielu innych przypadkach procesy przemian społecznych mają swój początek właśnie w przemianach dyskursów.

Relacja między semiozą i innymi elementami praktyk społecznych jest dialektyczna – semioza uwewnętrznia się i jest uwewnętrzniana przez inne elementy praktyki społecznej bez wzajemnego redukowania się. Elementy te są różne, ale nie odrębne.

Operacjonalizacja semiozy

Dyskursy zawierają reprezentacje tego, czym rzeczy są i czym były, ich wyobrażenia – czyli rozmaite reprezentacje tego, czym rzeczy mogą, mogły, mogłyby albo powinny być. Albo w sensie projekcji możliwych jakoś do wy-

⁵³ N. Fairclough, *Critical discourse analysis*, dz. cyt., s. 79. Na ten temat zob. także N. Fairclough, *Language and Globalization*, London–New York 2006.

tworzenia stanów spraw, „możliwych światów”. Odnoszą się one do możliwych praktyk społecznych i ich sieci, możliwych artykulacji różnych działań, relacji społecznych, instrumentów, obiektów, przestrzeni, czasów, wartości itp. Wyobrażenia te mogą być operacjonalizowane jako właściwe praktyki (sieci praktyk), czyli między innymi wyobrażone działalności, przedmioty, relacje społeczne itp., a mogą też stać się rzeczywistymi działalnościami, przedmiotami, relacjami społecznymi itp. Semioza ta w rzeczywistości społecznej zasadniczo operacjonalizuje się na trzy sposoby, a mianowicie się: 1) przedstawia, 2) wszczepia 3) materializuje.

Dyskursy jako wyobrażenia przedstawiają się (*enacts*) także w nowych sposobach działania i współdziałania, a takie przedstawienia są w części „intra-semiotyczne”: dyskursy zostają przedstawione jako gatunki. Na przykład nowe dyskursy o zarządzaniu, które przedstawiają systemy zarządzania oparte na „pracy zespołowej”: względnie niehierarchiczne, sieciowe, sposoby zarządzania organizacjami. Mogą one zostać przedstawione semiotycznie jako nowe gatunki (wewnątrz nowych sieci gatunkowych), na przykład jako gatunki spotkań zespołowych. Takie szczególne semiotyczne przedstawienia osadzone są w bardziej ogólnym przedstawianiu ich jako nowych sposobów działania i współdziałania w procesach produkcji.

Dyskursy jako wyobrażenia mogą także być wszczepiane (*inculcates*) jako nowe sposoby bycia, nowe tożsamości. Na przykład „tayloryzm” jako system produkcji i zarządzania zależał od wprowadzenia zmian w sposobie bycia, tożsamości robotników. Proces ten może być pojmowany jako wszczepienie nowych dyskursów. Polega to na tym, że ludzie zaczynają „posiadać” dyskursy, umieszczają się w nich, działają, myślą, mówią i także widzą siebie poprzez nowe dyskursy. Jednym z etapów wszczepiania jest również rozwój retoryczny: ludzie poznają nowe dyskursy i zaczynają je wykorzystywać. Na przykład starając się o fundusze z regionalnego programu operacyjnego albo o grant na badania, mówią i piszą o „alokacji”, „beneficjencie ostatecznym”, „wydatkach kwalifikowanych”, „zgodności z priorytetami”, „płatnościach pośrednich”, „raporcie końcowym” itp., podczas gdy w tym samym czasie, na przykład w mniej formalnych rozmowach, utrzymują wobec nich pewien nieśmiały dystans. Jeden z bardziej złożonych procesów w dialektyce dyskursu polega na uchwyceniu przejścia od tego, co zaczęło się jako nieśmiałe zastosowanie retoryki, a chwilę później staje się „własnością” – to, jak ludzie stają się „nie-nieśmiali”, kiedy zostają umieszczeni niejako „wewnątrz” dyskursu. Wszczepienie ma także swój aspekt materialny: dyskursy nie tylko są dialektycznie wszczepione w stylach, sposobach użycia języka, lecz także są

materializowane i ucieleśniane w postawach, gestach, sposobach poruszania się itd. (które same są w różnym stopniu semiotyzowalne, ale nie sprowadzalne wyłącznie do semiozy).

Operacjonalizacja obejmuje również materializację (*materializing*) dyskursów – dyskursy ekonomiczne stają się materialne na przykład w instrumentach produkcji ekonomicznej, włączając „hardware” (fabryki, maszyny itp.) i „software” (systemy zarządzania itp.).

W dialektyce semiozy nie ma jednak – jak zauważa Norman Fairclough – niczego nieuniknionego. Nowy dyskurs może się pojawić w instytucji albo organizacji bez przedstawienia albo wszczęcia. Może też zostać przedstawiony, ale nie będzie w pełni wszczęty. Na przykład dyskursy dotyczące zarządzania zostały przedstawione na wielu uczelniach (na przykład jako procedury oceny wykładowców przez studentów w formie kwestionariusza/ankiety), dyskusyjny jednak jest zasięg ich wszczęcia – zaryzykuję być może – ale wielu, o ile nie większość pracowników nauki, nie „przyswoiła” tych dyskursów. W poszczególnych przypadkach trzeba też wziąć pod uwagę warunki umożliwiające dialektykę dyskursu i jej ograniczenia. Ma to związek z teoriami „konstruktywizmu społecznego”. Współcześnie w naukach społecznych przyjmuje się, że byty społeczne (instytucje, organizacje, czynniki społeczne itp.) są lub były ustanawiane albo „konstruowane” przez procesy społeczne, natomiast ogólne rozumienie tych procesów podkreśla skuteczność dyskursów: organizmy społeczne są w pewnym sensie rezultatami dyskursów. Społeczny konstrukcjonizm (konstruktywizm) okazuje się problematyczny tam, gdzie pomija względną trwałość i ciągłość organizmów społecznych (ich „nieprzechodność” w kategoriach realizmu krytycznego), które mogą być bardziej lub mniej podatne lub odporne na określonego rodzaju zmiany. Wykorzystując dialektyczną teorię dyskursu w badaniach społecznych, trzeba wziąć pod uwagę, przypadek po przypadku, okoliczności i czynniki, które warunkują podatność i odporność organizmów społecznych na określone wprowadzone dyskursem zmiany (na przykład powodowanymi silnymi dyskursami publicznymi).

Można też wykazywać, że dialektyczne procesy operacjonalizacji dyskursów – przedstawianie (*enacting*), wszczęcie (*inculcating*) i materializacja (*materializing*) są zawsze nimi warunkowane i włączane w realizowane strategie. W warunkach niestabilności lub też społecznego kryzysu wiele grup aktorów społecznych przedstawia różne strategie zmian, zawierające dyskursy, a w nich wyobrażenia nowych form życia społecznego, narracje, które stanowią bardziej lub mniej spójny i wiarygodny związek między tym, co

zdarzyło się w przeszłości, a tym, co może wydarzyć się w przyszłości. To, które z tych strategii (i dyskursów) się powiodą, staną się dominujące i zostaną zoperacjonalizowane w nowych realiach, zależy od wielu okoliczności.

Dyskursy węzłowe

Strategie rozumiane są w tej koncepcji także jako dyskursy, szczególne sposoby reprezentacji albo raczej wyobrażenia (ponieważ są one pewnie zarówno przewidujące, jak i opisujące). Fairclough uznaje je jako dyskursy szczególnego rodzaju i nazywa dyskursami „węzłowymi” (*nodal discourse*), w tym znaczeniu, że są one dyskursami, które (pod)sumowują i wyrażają w szczególny sposób wiele innych dyskursów⁵⁴. Strategie te – jako dyskursy – ustanawiają wybiórcze reprezentacje, „uproszczenia” i „kondensacje” wysoce złożonych rzeczywistości ekonomicznych, politycznych, społecznych i kulturowych, które zawierają pewne aspekty tych rzeczywistości i pomijają inne, uwypuklając pewne aspekty, a ustawiając w tle inne.

Oczywiście nie każdy dyskurs będzie działał jako strategiczny dyskurs węzłowy służący wyobrażaniu i potencjalnej operacjonalizacji, aktualizacji nowego polityczno-ekonomicznego „ustalenia” (*fix*). Dyskurs tego rodzaju może działać tylko wówczas, kiedy osiągnie wysoki poziom adekwatności do tych rzeczywistości, które wybiórczo reprezentuje, upraszcza, kondensuje – wtedy kiedy jest możliwe (lub kiedy wydaje się to możliwe) wykorzystanie go do reprezentacji/wyobrażenia rzeczywistości na różnych poziomach abstrakcji, w różnych obszarach życia społecznego (ekonomicznego, rządowego, edukacyjnego, zdrowotnego, regionalnych i społecznych dysproporcji itp.), na różną skalę (międzynarodową, makroregionalną, ponadnarodowe, europejską, narodową, lokalną itp.). Tylko kiedy tego rodzaju wyobrażenie jest wiarygodne i plastyczne, jest ono w stanie przyciągać, przygotować na wyobrażenie przyszłości, które obrazuje, zmobilizować materialne czynniki, które są kluczowe do wcielenia tych wyobrażeń w życie.

Dyskursy węzłowe mają zatem częściowo dyskursywny i częściowo materialny charakter. Są dyskursami, ale nie tylko: są dyskursami, które są materialnie uzasadnione i materialnie promowane.

Przedmioty Badań w KAD

Ze względu na specyficzną węzłowość niektórych dyskursów przedmioty badań w ramach KAD mogą zatem dotyczyć powstawania i uformowania,

⁵⁴ N. Fairclough, *Critical discourse analysis*, dz. cyt., s. 81.

hegemonii, rozprzestrzeniania i rekontekstualizacji oraz operacjonalizacji określonego rodzaju projektowanych czy realizowanych strategii zmian:

- 1) Powstawanie dyskursów węzłowych w powiązaniu z powstawaniem strategii, ich ustanawianiem przez artykulację relacji z innymi dyskursami, także tymi, które funkcjonują, lub też funkcjonowały w innych dyskursach węzłowych. Przykładem może być przenikanie dyskursów medycznego i społeczno-gospodarczego w zakresie szkodliwości palenia tytoniu zarówno dla zdrowia człowieka, jak i dla kondycji gospodarki narodowej albo przenikanie medycznych koncepcji dotyczących płci mózgu do nauk społecznych i wyodrębnienie pojęcia płci kulturowej (w odróżnieniu od biologicznej), czy też coraz silniejsze przenikanie wolnorynkowego dyskursu ekonomicznego i edukacyjnego (szczególnie akademickiego).
- 2) Relacje kontestacji między dyskursami w ramach relacji kontestacji między strategiami i powstawania hegemonii tych dyskursów węzłowych – na przykład między społeczno-ekonomicznymi dyskursami konserwatywnymi i liberalnymi albo między *public relations* i marketingiem w różnych modelach wzajemnego podporządkowania, jako megamarketing, zintegrowana komunikacja marketingowa, komunikacja zintegrowana, marketingowe *public relations*, komunikacja społeczna itp.
- 3) Rozprzestrzenianie się dyskursów poprzez różnego rodzaju struktury (na przykład między rynkami, rządami, usługami publicznymi i społecznym) i skale (między „globalną” albo międzynarodową, makroregionalną – na przykład NATO, UE – narodową, regionalnymi i lokalnymi skalami życia społecznego, przedsiębiorstwami, organizacjami, Kościołami itd.), ich rekontekstualizacje na nowych polach społecznych, a także w instytucjach, organizacjach, krajach i terenach – na przykład rekontekstualizacja prawa unijnego w Polsce. Dotyczy to tego, w jaki sposób przyswajana jest określonego rodzaju semioza w danym „środowisku” oraz które jej elementy są transponowane wprost, a które wymagają adaptacji, translacji, w jaki sposób wpływa to na pozostałe elementy struktury semiotycznej tego „środowiska” itd.
- 4) Przesunięcie dyskursów węzłowych od „aktów interpretacji znaczenia” (*construals*) do „konstrukcji” (*constructions*), tj. od bycia tylko reprezentacjami i wyobrażeniami do posiadania wpływów przekształcających rzeczywistość społeczną, do ich operacjonalizacji – przedstawianej jako nowe sposoby współ(działania), wszczepianej w nowe

sposoby bycia (tożsamości), materializowanej w nowych instrumentach i technikach produkcji albo sposobach organizacji przestrzeni. Przykładami może być to, jak współczesne dyskursy dotyczące płci kulturowej (*gender*), równouprawnienia, wpływają na przykład na ustalanie parytetów na listach wyborczych czy przy zatrudnieniu, oznaczenie toalet albo też to, jak dyskurs medyczny dotyczący szkodliwości palenia tytoniu i społeczno-ekonomiczny dotyczący kosztów dla gospodarki narodowej powodują wprowadzenie zakazów między innymi na lotniskach, w barach, na przystankach, czy też przed budynkami publicznymi itd.; to w jaki sposób prowadzi to do pojawienia się nowych regulacji w zakresie rezygnacji z indywidualnych rozwiązań projektowych opakowań papierosów i ich ujednoczenie, wycofywania z rynku papierosów mentolowych albo mody na e-papierosy.

Przedstawione typy badań wymagają różnych metod doboru danych, ich gromadzenia i analizy, a więc – co rozumiałe – stosowania instrumentarium adekwatnego do danego specyficznego terenu badawczego. Elastyczność KAD pozwala na prowadzenie różnego rodzaju badań na pograniczu różnych dyscyplin i specjalności.

Podsumowanie

Krytyczna Analiza Dyskursu w ujęciu Normana Fairclougha stanowi interesującą propozycję nowego spojrzenia na szerokie pogranicze nauk zajmujących się między innymi językiem, kulturą, gospodarką, społeczeństwem i polityką. Wynika to przede wszystkim z przyjęcia założenia, że „teksty” stanowią równoprawne wypowiedzi, bez względu na formę. Ich analiza, dokonywana na różnych kanałach i na różnych poziomach (dyskursów, gatunków, stylów), które celowo są ze sobą splatane czy też separowane lub zasłaniane, pozwala na wychwycenie znaczeń niedostępnych tradycyjnym analizom językowym. Szczególnie przydatne jest jednak to, że koncepcja ta pozwala na uchwycenie złożonych, dynamicznych i często nietransparentnych zjawisk społeczno-językowych „w ruchu”, co daje możliwość lepszej interakcji i oddziaływania na tworzące się dopiero praktyki i instytucje społeczne, kiedy te się jeszcze kształtują. Z drugiej strony umiejętność wykorzystanie przedstawionych modeli semiotycznych pozwolić może na bardziej skuteczne oddziaływanie społeczne (w działalności społecznej, gospodarczej, politycznej, mediach, reklamie, *public relations*). Umożliwia to przede wszystkim zaproponowane przez Fairclougha ujęcie praktyki społecznej jako dynamicznej, pośredniczącej i podatnej na akomodację, wskazanie ka-

tegorii dyskursów węzłowych jako dyskursów szczególnego rodzaju, które przejmują, wiążą, spajają inne dyskursy, a także pozostającego w relacji z tym procesem, zjawiskiem ich rekontekstualizacji, czyli przepisywania, transformowania innych dyskursów, przejmowania nowych, w części semiotycznych, a w części niesemiotycznych „terytoriów”. Ze względu na swój interdyscyplinarny charakter to podejście badawcze może się okazać szczególnie przydatne w badaniach tych zjawisk społecznych, które nie dają się zamknąć w siatce tradycyjnych podziałów dyscyplinarnych, gdzie ich badanie daje tylko fragmentaryczne i niepełne rezultaty. Dzieje się tak dlatego, że domeny, które kiedyś znajdowały się we względnym oddaleniu od siebie, coraz częściej się przenikają. Dzisiaj nikogo już specjalnie nie dziwią na przykład podjęcie dyskusji światopoglądowej w programie rozrywkowym, elementy estradowego show w politycznej debacie czy symbole religijne w spocie reklamowym. Jednak ich całościowy ogląd nastęrcza sporo problemów analitycznych i interpretacyjnych. Przedstawiona wersja KAD pozwala na przełamanie tych ograniczeń.

Bibliografia

- Althusser L., *Ideologie i aparaty ideologiczne państwa*, tłum. J. Gajda, B. Ponikowski, Warszawa 1983.
- Bakhtin M., *Problems of Dostoevsky's Poetics*, („Theory and History of Literature”, Vol. 8), red. i tłum. C. Emerson, Manchester 1984.
- Bakhtin M., *Speech genres and other late essays*, Austin 1986.
- Bakhtin M., *The dialogical imagination*, Austin 1981.
- Bhaskar R., *Scientific Realism and Human Emancipation*, London 1986.
- Blommaert J., Bulcaen C., *Critical Discourse Analysis*, „Annual Review of Anthropology” 2000, nr 29, s. 453–455.
- Bloome D., Talwalkar S., *Critical Discourse Analysis and the Study of Reading and Writing*, „Reading Research Quarterly” 1997, nr 32(1), s. 104–112.
- Bourdieu P., *Language and Symbolic Power*, Cambridge, UK 1991.
- Bourdieu P., Wacquant L., *An Invitation to Reflexive Sociology*, Cambridge 1992.
- Chilton P., *Brakujące ogniwo KAD: moduły, amalgamaty i instynkt krytyczny*, tłum. J. Piotrowski [w]: *Krytyczna Analiza Dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, red. A. Duszak, N. Fairclough, Kraków 2008, s. 61–102.
- Dominianiak Ł., *Problematyka seksualności w filozofii politycznej Michela Foucaulta*, „Dialogi Polityczne” 2007, nr 8, s. 277–295.
- Fairclough N., *Analysing Discourse: Textual analysis for social research*, London 2003.
- Fairclough N., *Critical discourse analysis*, „Marges Linguistiques” 2005, nr 9, s. 76–94.
- Fairclough N., *Critical discourse analysis in transdisciplinary research [w:] A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, Methodology and Interdisciplinarity*, red. R. Wodak, P. Chilton, Amsterdam 2005, s. 53–70.

- Fairclough N., *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, London 1995.
- Fairclough N., *Critical Language Awareness*, London 1992.
- Fairclough N., *Critical linguistics/critical discourse analysis* [w:] K. Malmkjær, *The Linguistics Encyclopedia. Second Edition*, London–New York 2002, s. 102–107.
- Fairclough N., Duszak A., *Wstęp. Krytyczna analiza dyskursu – nowy obszar badawczy dla lingwistyki i nauk społecznych*, [w:] *Krytyczna Analiza Dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, red. A. Duszak, N. Fairclough, Kraków 2008, s. 7–29.
- Fairclough N., Jessop R., Sayer A., *Critical realism and semiosis* [w:] *Realism Discourse and Deconstruction*, red. J. Joseph, J. Roberts, London 2004, s. 23–42.
- Fairclough N., *Language and Globalization*, London–New York 2006.
- Fairclough N., *Language and Power*, London 1989.
- Fairclough N., *The Dialectics of Discourse*, „Textus” 2001, nr 14(2), s. 231–242.
- Foucault M., *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Warszawa 2002.
- Foucault M., *Nadzorować i karać: narodziny więzienia*, tłum. T. Komendant, Warszawa 1993.
- Foucault M., *Porządek dyskursu*, przeł. M. Kozłowski, Gdańsk 2002.
- Giddens A., *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge, UK 1984.
- Gramsci A., *Pisma wybrane*, tłum. B. Sieroszewska, t. 1, Warszawa 1961.
- Habermas J., *Teoria działania komunikacyjnego*, t. 1: *Racjonalność działania a racjonalność społeczna*, tłum. A.M. Kaniowski, przekład przejrzał M. Siemek, Warszawa 1999.
- Habermas J., *Teoria działania komunikacyjnego*, t. 2: *Przyczynek do krytyki rozumu funkcjonalnego*, tłum. A.M. Kaniowski, M. Siemek, Warszawa 2002.
- Halliday M., *Language as a social semiotic*, London 1978.
- Howarth D., *Dyskurs*, tłum. A. Gąsior-Niemiec, Warszawa 2008.
- Jørgensen M., Phillips L., *Discourse Analysis as Theory and Method*, London–Thousand Oaks–New Delhi 2002.
- Lakoff G., Johnson M., *Metaphors We Live By*, Chicago 1980.
- Pêcheux M., *Language, semantics and ideology*, London 1992.
- Wodak R., *Critical linguistics and critical discourse analysis* [w:] *Handbook of pragmatics: Manual*, red. J. Verschueren, J. Östman, Amsterdam 2006, s. 1–24.